

ШОҲИ ЗИНДА ЁДГОРЛИК МАЖМУАСИ САМАРҚАНД ТАРИХИНИНГ МУҲИМ БИР ҚИСМИ СИФАТИДА

Болтаев Тимур

Регистон ансамбли кўргазма зал мудир

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7319302>

Annotatsiya: Мазкур мақолада Самарқанднинг улугвор тарихини намоён этувчи ўзига хос меъморчилик намунаси Шоҳи Зинда ёдгорлик мажмуаси тарихи, мазкур ёдгорликда олиб борилган реставрация ва ободонлаштириш ишлари ўз ифодасини топган.

Kalit so'zlar: Самарқанд, Шоҳи Зинда, ёдгорлик, мажмуа, реставрация, меъморчилик, тарих, археология.

Тарихда Афросиёб, Мароқанд, Самарқанд каби турли номлар билан аталган шаҳарнинг илк шаклланиши эрамиздан олдинги VIII-VII асрлардан бошланган. Кейинги йилларда ўзбек ва француз археологларининг биргаликда олиб борган тадқиқотлари натижасида Афросиёб харобалари остидан шаҳарнинг қадимий даврларга оид қолдиқлари, осори-атиқалари топилди ва унинг ёши янада улғайиб, шаҳар ўтмиши саҳифалари кенгайди. Аҳамонийлар, юнонлар, араблар, мўғуллар ва бошқаларнинг босқинчилик урушлари натижасида неча бор вайрон қилинган шаҳар халқнинг бунёдкорлик кучи билан ҳар гал қайтадан тикланиб, обод ва гўзал масканга айлантирилган.

Самарқанднинг улугвор тарихини намоён этувчи ўзига хос кўзгуларидан бири унинг бетакрор меъморий ёдгорликларидир. Амир Темур ва темурийлар даврида Самарқанд дунёнинг илм-фан марказига айланди. Ўрта Осиё ва Шарқ шаҳарсозлигининг барча нодир хусусиятлари унинг меъморчилигида намоён бўлди. Шаҳардаги нодир ёдгорликлар аждодларимиз яратган бойликлардир. Бу меросни нафақат асраб-авайлаш, балки қайта тиклаш ва ободонлаштириш бугунги куннинг долзарб вазифасидир. Табиийки, шаҳарнинг замонавий қиёфасини тарих билан уйғунликда сақлаш жуда мураккаб жараён. Кўҳна обидаларни қайта тиклашда чуқур илмийлик ва тарихийлик концепциясига амал қилиш керак. Ҳар бир ёдгорликни асл ҳолида тиклаш, тарихийликка эътибор бериш асосий мақсад қилиб қўйилиши зарур. Натижада Регистон ёдгорликлар мажмуаси, Чорсу архитектура ансамбли, Хожа Аҳрор Вали мемориал комплекси, Жоме масжиди ва Бибихоним мақбараси, Амир Темур мақбараси, Улуғбек расадхонаси, Нодир Девонбеги мадрасаси ва бошқа кўплаб қадимий обидалар ана шу асосда қайта тикланиб, таъмирланди. 2004 йилнинг 16 июлида Ўзбекистон Республикаси

Вазирлар Маҳкамасининг “Шоҳи Зинда ёдгорлик мажмуасида қайта тиклаш ва ободонлаштириш ишларини ташкил этиш тўғрисида”ги қарори қабул қилинди. Қарор асосида жамғарма ташкил этилди. Ноёб тарихий-меъморий иншоот ва табаррук қадамжо ҳисобланган Шоҳи Зинда ёдгорлик мажмуасида қайта тиклаш, таъмирлаш, ободонлаштириш ишларини олиб бориш қарор асосида тузилган жамғарманинг асосий вазибаларидан бири қилиб белгиланди. Маълумки, Афросиёб Самарқанднинг қадимий масканларидан бири. Ана шу масканнинг энг олис тарихга дахлдор қисмларидан бири Шоҳи Зиндадир. У 22 гектар майдонни эгаллайди. XIV-XVI асрларда, Амир Темур ва темурийлар даврига келиб Шоҳи Зинда ниҳоятда обод ва маҳобатли масканга айланди.

Шоҳи Зинда ёдгорлик мажмуаси Самарқанд тарихининг муҳим бир қисми. У шаҳарнинг милодий асрнинг бошларидан то XVII асрга қадар кечмишини акс эттиради. Бу ерда салкам 20 асрлик тарих мужассам. Аммо шундай бой тарихга эга ёдгорликлар кейинги 500-600 йил давомида эътибордан четда қолганди. Айниқса, шўролар даврида Шоҳи Зиндадаги мақбаралар, масжидлар мой-ёқилғи, минерал ўғитлар, машина-тракторларнинг эҳтиёт қисмлари сақланадиган омборларга, савдо-сотик базаларига айлантирилиб, хароба ҳолга келган.

Шоҳи Зинда тарихий ёдгорликларга бой маскан бўлгани учун уни кўриш ва зиёрат қилиш учун нафақат юртимиздан, балки хорижий ўлкалардан ҳам сайёҳлар кўп келади. Шунинг учун ҳам ёдгорликни қайта тиклаш ва таъмирлашда фақат усталар эмас, олимлар, муҳандислар, меъморлар, археологлар, тарихчилар, диний идораларнинг вакиллари, ободонлаштириш ва коммунал хизмат ташкилотлари ходимлари ҳам қатнашдилар. Барча ишлар илмий лойиҳа ва муайян концепция асосида олиб борилди. Ёдгорликлар билан қабристон ўртасида ҳимоя деворлари қурилди. Мақбаралар, масжидларнинг пойдеворлари мустаҳкам асосда тикланди. Мажмуа тўла даражада ер ости сизот ва ёмғир сувларидан ҳимояланди. Шоҳи Зиндага кириш дарвозаси олди ихоталаниб, гулзор ва хиёбонга айлантирилди. Археологлар бу жойдан узоқ вақт йўл остида қолиб кетган XVI асрга мансуб ҳаммомнинг бир қисмини топдилар. Сув иситиладиган катта-катта хумлар, ювиниш хоналари, ўчоқлар, тош йўлаклар асл ҳолида сақланиб қолган. Ушбу ёдгорлик бор ҳолича муҳофазага олинди.

Қайта тиклаш жараёнида бундай археологик ёдгорликлар кўплаб топилди. Мажмуанинг ўрта қисмидаги саккиз қиррали мақбара билан Қусам ибн Аббос мақбараси оралиғида илгари тупроқ уюмидан иборат

яланглик бор эди. Бу тупроқ уюми олиб ташлангандан кейин катта масжид ўрни, мақбараларнинг остки қисмлари, ўймакор қабрлар ва бошқа иншоотларнинг қолдиқлари топилди. Бу ёдгорликларни қадимшуносларимиз XIII-XIV асрларга оид деб баҳоладилар. Худди ана шундай иншоотлар чилзинанинг кунчиқар томонидаги тепалик остидан ҳам чиқди.

Мажмуани таъмирлаш натижасида кўплаб тарихий маълумотларга ҳам аниқлик киритилди. Авваллари алломалар, улуғ шахсларга алоқадор деб ҳисобланган баъзи мақбараларга аёллар кўмилгани, номаълум қабрлар кимларга тегишли эканлиги аниқланди. Мақбаралар остидаги қабрларнинг кириш жойлари, йўл ости йўллари очилди. Маълумки, Шоҳи Зиндадаги мақбараларнинг деярли ҳаммаси худди Амир Темур мақбараси каби устки ва остки қисмлардан иборат. Мақбараларнинг устки қисмларида зиёратчилар учун рамзий қабрлар ўрнатилган бўлиб, майитлар остки даҳмаларга кўмилган. Авваллари ана шу даҳмаларга кириш йўллари топилмаганди. Қайта тиклаш ишларидан сўнг йўлаклар очилди. Илмий изланишлар туфайли мақбара ва масжидларни қурган усталар, уларни қурдирган шахслар аниқланиб, тарихий ҳақиқат тикланди. Иншоотларнинг қурилиши билан боғлиқ йил саналари ҳам ўрганиб чиқилди. Шунингдек, бинолардаги ёзувлар тарихий маълумотлар асосида қайтадан битилди.

Бу ерда масжидлар, аркли айвонлар, тўртбурчак, кўп қиррали, айланма шаклидаги мақбаралар, турли хил баландликдаги миноралар, ўймакор қабр тошлари каби Ўрта Осиё меъморчилигининг барча кўринишлари мавжуд. Ҳар бир бино, масжид ва мақбаранинг қурилишидан тортиб безатилишигача ўзига хос, бир-бирини такрорламайди. Маълумки, биноларни майолика билан безаш ишлари дунёда Ўрта Осиё, Эрон, Ҳиндистон хунармандчилик мактаблари вакиллари томонидан амалга ошириб келинган. Бошқа ўлка хунармандлари эса бундай амалий санъат сирларидан воқиф бўлмаганлар.

Шу сабабли XX асрда юртимизда безакли кошин, ўйма ва бўртма майолика тайёрлаш унутила бошланган эди. Аждодларимизнинг уларни тайёрлашга доир сирларини билмаслиги натижасида XX асрда таъмирланган ёдгорликлар узоқ сақланмади ва тайёрланган кошинлар, майолика, терракота безаклари вақт синовига дош беролмади. Шунинг учун Шоҳи Зиндани таъмирлаш жараёнида кошин, терракота, майолика тайёрлашнинг янги-янги усуллари синовдан ўтказилди. Аждодларимизга

хос кошинпазлик сирлари ўрганилди ва таъмирлаш ишларида улардан фойдаланилди. Обидалар асл ҳолига келтирилди.

Йигирмадан ортиқ иморатларни ўз бағрига олган ёдгорлик мажмуада қайта тиклаш, таъмирлаш ва ободонлаштириш ишлари ниҳоясига етди. Қусам ибн Аббос қабри ва масжиди, Туркон оқа, Туман оқа, Шоди Мулк оқа, Ширинбека оқа, Туғли Текин мақбаралари, Жоме масжиди, Амирзода, Амир Бурундуқ, Хўжа Аҳмад, Қозизода Румийга нисбат берилувчи хилхоналар ниҳоятда гўзал ва кўркам қиёфа касб этди. Чилзина атрофидаги иморатларнинг гумбазлари, равоқлари асл ҳолига келтирилди. Мирзо Улуғбекнинг ўғли Абдулазиз томонидан барпо этирилган, мажмуага киришдаги арк-айвон ҳам аслидек қилиб қурилди. Кириш аркининг пештоқига сайқал берилди. Энг муҳими, Шоҳи Зинда тарихий асосда тикланди ва аждодлар мероси асл ҳолига келтирилди.

Самарқанд археологик музей-шаҳар сифатида жаҳон моддий ва маънавий ёдгорликлари рўйхатига киритилганини назарда тутсак, муҳташам тарихий обидалар бутун башариятнинг мулки ҳисобланади.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Пугаченкова Г.А. Очиқ осмон остидаги музей. Т., 1981.
2. Зоҳидов П. Самарқанд меъморлик мактаби (19-20 аср бошлари) Т., 1965.
3. Бартольд В.В. История Самарқанда при Тимуридах. Соч., том 6, М, 1966.
4. Пугаченкова Г.А., Ремпель Л.И. Выдающиеся памятники архитектуры Узбекистана, Т., 1959.
5. Шишкин В.А., Афрасияб - сокровищница древней культуры, Т., 1966.